रुद्धाशु गौरवादूरू यात्यधोगैः शिरादिभिः ॥
पूरयन् सक्थिजङ्घोरुदोषो मेदोबलोत्कटः ।
अविधेयं परिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥
महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्वदूरुगतः कफः ॥
गौरवायाससङ्कोचदाहरुक्सुप्तिकम्पनैः ।
भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यसून् ॥
गुरुः श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।
स्तम्भयेत् स्थैर्य्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः" ॥
पूर्व्वरूपाणि यथा ॥
"प्राग्रूपं ध्याननिद्रातिस्तैमित्यानोचकज्वराः ।
रोमहर्षश्च छर्द्दिश्च जङ्घोर्व्वोः सदनन्तथा" ॥
अन्यदत्रैव प्रागुक्तम् ॥ * ॥
चिकित्सा-यथा ॥
"तस्य न स्नेहनं कार्य्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥
वृद्धये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं वस्तिकर्म्म च ।
तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विशोधनम् ॥
श्लेष्मस्थानगतः श्लेष्मा पित्तञ्च वमनात्सुखम् ।
हर्त्तुमामाशयस्थौ च स्रंसनात्तावुभावपि ॥
पक्वाशयस्थाः सर्व्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्या न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरुसंस्थिताः ॥
वातस्थाने हितं शैत्यात्तयोस्तम्भाच्च तद्गताः ।
न शक्याः सुखमुद्धर्त्तुं जलं निम्नादिव स्थलात् ॥
तस्य संशमनं कुर्य्यात् क्षपणं शोधनन्तथा ।
आधिक्यादामकफयोर्युक्त्यपेक्षः सदा भिषक् ॥
सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
शाकैरलवणैर्दद्याज्जलतैलोपसाधितैः ॥
सुनिषण्णकनिम्बार्कवेत्रारग्वधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिक्तैश्च कुलकादिभिः ॥
क्षारारिष्टप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥
समङ्गा शाल्मली विल्वं मधुना सह नापिबेत् ।
तथा ग्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥
चन्दनं धातकीकुष्ठं तालीशं नलदन्तथा ।
मुस्तं हरीतकी लोध्रं पद्मकं तिक्तरोहिणी ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचा कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ॥
चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकी ।
भल्लातकं समूला च पिप्पली पञ्च तान् पिबेत् ॥
सक्षौद्रानर्द्धश्लोकोक्तान् कल्कानूरुग्रहापहान्" ॥
"मूर्व्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।
पूर्व्ववद्वा पिबेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥
स्वर्णक्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ।
सुराह्वं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलप्लुतम्" ॥
"अपतर्पणजश्च स्याद्दोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
यूषया जाङ्गलजैर्मांसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिपूर्व्वकः ।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्य्यो गतामयापहः" ॥
"कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्यं सरलं दारुकेशरम् ।
अजगन्धाश्वगन्धा च तैलन्तैः सार्षपं पचेत् ।
सक्षौद्रं मात्रया तच्चाप्यूरुस्तम्भार्द्दितः पिबेत्" ॥
इति कुष्ठाद्यं तैलम् ॥ * ॥
"पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकट्वरः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः" ॥
इति अष्टकट्वरं तैलम् ॥ * ॥
"इत्यभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
श्लेष्मणः क्षपणन्त्वन्यद्बाह्यं शृणु चिकित्सितम् ॥
वल्मीकमृत्तिकामूलं करञ्जात् सफलत्वचम् ।
इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्य्यादुत्सादनं भृशम् ॥
मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्द्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
गाढ़मुत्सादनं कुर्य्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम्" ॥
"श्योनाकं खदिरं विल्वं वृहत्यौ सरलासनौ ।
अग्निमन्थाढ़कीशिग्रुश्वदंष्ट्रासुरसार्जकान् ॥
तर्कारीं नक्तमालञ्च जलेनोत्क्वाथ्य सेचयेत् ।
प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥
कफक्षयार्थं व्यायामेष्वेनं शक्येषु चोत्सृजेत् ।
स्थलान्याक्रामयेत् कल्यं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
प्रतारयेत् प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।
श्लेष्मणः क्षपणं यत्स्यान्न च मारुतकोपनम् ॥
तत् सर्व्वं सर्व्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
शरीरं बलमग्निञ्च कार्य्यैषा रक्षता क्रिया" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ * ॥
"निष्कत्रयं शुद्धसूतं निष्कद्वादशगन्धकम् ।
गुञ्जावीजञ्च षण्णिष्कं निम्बवीजं जया तथा ॥
प्रत्येकं निष्कमात्रन्तु निष्कं जैपालवीजकम् ।
जया जम्बीरधुस्तूरकाकमाचीद्रवैर्दिनम् ॥
भावयित्वा वटीं कृत्वा दद्याद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
गुञ्जाभद्ररसो नाम हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ॥
शमयत्यूर्द्ध्वगं दुःखमूरुस्तम्भं सुदारुणम्" ॥
इति गुञ्जाभद्रो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-संग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥)

ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव आकृतिर्यस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥ (कदलीशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

ऊर्ज्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । क ऊर्जयति जनो जीवति बली स्याद्वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ऊर्ज्जं, क्ली, (उर्ज्ज्यते जीव्यतेऽनेन । ऊर्ज्ज + घञ् ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । २४ । ३८ ॥
"नम ऊर्ज इषे एय्याः पतये यज्ञरेतसे ।
तृप्तिदाय च जीवानां नमः सर्व्वरसात्मने" ॥)

ऊर्ज्जः, पुं, (ऊर्ज्जयति उत्साहयति जिगीषून् इति । ऊर्ज्ज + णिच् + अच् ।) कार्त्तिकमासः । उत्साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १ । "वसिष्ठा हि मिहेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते" । "ऊर्जां बलपराक्रमादीनाम्" । इति भाष्यम् ।) प्राणनम् । इति मेदिनी ॥ (वीर्य्यम् । यथा, मनुः । २।५५ ।
"पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जञ्च यच्छति" ॥
"यस्मात् पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्य्यं च ददाति" ॥)
इति कुल्लुकभट्टः ॥) कान्तिकनामसंवत्सरः ॥ (स्वारोचिषस्य मनोः पुत्त्रभेदः । यथा हरिवंशे ७।१४ ।
"प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्ज्जस्तथैव च ।
स्वारोचिषस्य पुत्त्रास्ते मनोस्तात महात्मनः" ॥
स्त्री, हिरण्यगर्भकन्या । यथा, हरिवंशे ७।१७ ।
"हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्ज्जा नाम सुतेजसः" ॥)

ऊर्ज्जस्वलः, त्रि, (अतिशयितः ऊर्जो बलं अस्यास्तीति । ऊर्जस् + ज्योत्स्नातमिस्रेति वलच् ।) अतिशयबलवान् । इत्यमरः ॥ ("ऊर्जस्वलं हस्तितुरङ्गमेतत्" । इति भट्टिः । ३ । ५५ । "भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम्" । इति रघुः । २ । ५० ॥)

ऊर्ज्जस्वि, [न्] क्ली, (ऊर्जस् + विनि ।) अलङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । साहङ्कारवस्त्वभिधानम् । तथा चोक्तम् । ऊर्जस्वि रूढ़ाहङ्कारम् । तस्योदाहरणं यथा । "प्रचपलमगुरुं भरासहिष्णुं जनमसमानमनूर्जितम् विवर्ज्य । कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे स्थिरमतुलोन्नतिमूढ़तुङ्गमेघम्" ॥ इति भट्टिः ॥

ऊर्ज्जस्वी, [न्] त्रि, (अतिशयितं उर्जो बलमस्यास्तीति + ऊर्जस् + विनि ।) अतिशयबलवान् । इत्यमरः ॥ (यथा, भारते ।)
"अन्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः" ॥)

ऊर्णनाभः, पुं, (ऊर्णेव तन्तुर्नाभौ यस्य । यद्वा मृदुत्वादूर्णेव नाभिर्यस्य । नाभेरुपसङ्ख्यानमित्यच् । ङ्यापोरिति ६।३।६३ । ह्रस्वः ।) कीटविशेषः । माकड़्सा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लूता २ तन्तुवायः ३ मर्कटकः ४ । इत्यमरः ।
(यथाह उज्वलदत्तः । ५ । ४७ ।
"नाचारेण विना सृष्टिरूर्णनाभेरपीष्यते ।
नच निःसाधनः कर्त्ता कश्चित् सृजति किञ्चन" ॥
अत्र ऊर्णनाभिरिति चिन्त्यम् ।) (स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रपुत्त्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ९७ ।
"ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ" ।
स्वनामख्यातो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे ।३।८६ ।
"सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः" ॥)

ऊर्णनाभिः, पुं, (ऊर्णावत् नाभौ यस्य ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।
"आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लमः" ॥)

ऊर्णा, स्त्री, (ऊर्णोति । ऊर्णु + "ऊर्णोते डः" । ५।४७ । इति उणादिसूत्रेण डः । डित्वात् टिलोपः ।) मेषादिलोम । पसम् इति भाषाभ्रु । वोरन्तरावर्त्तः । इत्यमरः ॥ स तु भ्रूद्वयमध्ये मृणालतन्तुसूक्ष्मः शुभायत एकः प्रशस्तावर्त्तो महापुरुषलक्षणम् चक्रवर्त्त्यादीनां महायोगिनाञ्च भवति । इति भरतः ॥ (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते । ५ । १५।१२ । "चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट" ॥)

ऊर्णायुः, पुं, (ऊर्णा अस्यास्तीति । ऊर्णा युस् ।) मेषलोमकम्बलः । मेषः । इत्यमरः ॥ ऊर्णनाभः ।